

In het redigeren van het boek zijn vele alinea's bij nader inzien weggelaten. Soms zijn ook langere stukken tekst geschrapt, als dat ten goede kwam aan de samenhang van de hoofdstukken. Enkele van die langere in het boek niet opgenomen passages zijn hieronder alsnog vermeld. Bij hoofdstuk 1 is gekozen voor het doen van enkele literatuursuggesties; bij hoofdstuk 3 voor het opnemen (met toestemming van het KNAG) van een tekst die eerder in het vaktijdschrift *Geografie* stond. In de toekomst zullen meer aanvullende teksten beschikbaar komen.

Hoofdstuk 1 Sociale geografie als universitaire wetenschap

Wie meer wil weten over de geschiedenis van de sociale geografie als universitaire discipline, kan terecht in een enorme waaier van literatuur. Een beperkt keuze.

Drie Engelstalige klassiekers over de geschiedenis van de (sociale) geografie zijn:

- G. J. Martin & P. E. James, *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*. New York: John Wiley.

Dit omvangrijk boek biedt een overzicht van de ontwikkeling van de geografische wetenschappen vanaf de Grieks-Romeinse tijd tot op heden, in tal van (overwegend Westerse) landen. Dus ook de pre-universitaire geografie krijgt aandacht. De eerste editie, van Preston James, verscheen in 1972. Aan latere edities werkte Geofferd Martin mee, die vanaf 2005 (het boek verscheen toen bij de Oxford University Press in de vierde editie) de enige auteur is (James was in 1986 overleden).

- Livingstone, D. (1992) *The Geographical Tradition. Episodes in the history of a contested enterprise*. Oxford: Blackwell.

Minder traditioneel-beschrijvend en encyclopedisch van opzet dan *All Possible Worlds*, biedt dit boek een originele en ruimere blik op de ontwikkeling van het geografische denken. Een moderne klassieker.

- R.J. Johnston & J. Sidaway (2014) *Geography and Geographers. Anglo-American Human Geography since 1945*. London: Edward Arnold (zevende editie).

Zoals de ondertitel duidelijk maakt: dit boek spitst zich toe op de naoorlogse sociale geografie in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. De eerste editie verscheen in 1979, en had Ron Johnston als enige auteur. Later kwam James Sidaway erbij; de zevende editie is aangekondigd voor de zomer van 2014.

Wie zich liever beperkt tot boeken in het Nederlands over de geschiedenis van het geografische denken kan terecht bij:

- P. Claval (1976) *Geschiedenis van de aardrijkskunde*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum (vertaling uit het Frans).
- A.G.J. Dietvorst e.a. (1984) *Algemene sociale geografie. Ontwikkelingslijnen en standpunten*. Weesp: Rommen.
- Ben de Pater en Herman van der Wusten (1991, tweede editie 1996) *Het geografische huis. De opbouw van een wetenschap*. Bussum: Coutinho.
- Ben de Pater e.a. (2011) *Denken over regio's. Geografische perspectieven*. Bussum: Coutinho (derde editie; eerste editie 2001).

Informatief zijn ook encyclopedieën. Ze zijn zeer duur, want primair bestemd voor universitaire bibliotheken. Deze maken de encyclopedieën digitaal toegankelijk voor docenten en studenten:

- R. Kitchin & N. Thrift, eds. (2009) *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford: Elsevier.
- B. Warf, ed. (2010) *Encyclopedia of Geography*. London: Sage.

In boekvorm en verhoudingsgewijs betaalbaar is:

- R.J. Johnston e.a., eds. *The Dictionary of Human Geography*. London: Blackwell.

De eerste editie van dit dikke (tegenwoordig zo'n 1000 pagina's) maar toch handzame boek verscheen in 1981. Sindsdien is het regelmatig geactualiseerd. Tegenwoordig ook digitaal beschikbaar via universitaire bibliotheken.

Een kolossale encyclopedie van de maatschappij- en gedragswetenschappen waarin ook verrassend veel sociaal-geografische lemma's in voorkomen is:

- N.J. Smelser & P.B. Baltes, eds. (2001) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier.

Daarnaast zijn er natuurlijk de tijdschriften. Het zijn er te veel om op te noemen; daarom enkele Nederlandse:

- *Geografie*
- *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie (TESG)*

Deze beide tijdschriften worden uitgegeven door het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (www.knag.nl). *Geografie* is een rijk geïllustreerd vaktijdschrift, dat gelezen wordt door geografen uit de praktijk, vooral docenten aardrijkskunde. *TESG* is ondanks de naam een Engelstalig academisch-wetenschappelijk tijdschrift, dat primair universitaire onderzoekers wereldwijd als lezerskring heeft. Niet voor beginners!

Naast *Geografie* is er nog een ander landelijk verspreid tijdschrift, dat voornamelijk door jonge (op universiteiten werkzame) geografen uit Nederland en Vlaanderen wordt geredigeerd, te weten:

- *Agora*

Zie daarvoor: www.agora-magazine.nl

Hoofdstuk 2 Wetenschap, geografie en samenleving

Bij het kader 'Een Duitse wetenschap: Geopolitik'

Van een nationalistisch getinte politieke geografie in de jaren twintig ontwikkelde de Geopolitik zich tot een instrument voor nazipropaganda in de jaren dertig. Men kan dat terugvinden in het sinds 1924 gepubliceerde *Zeitschrift für Geopolitik*, waarvan Karl Haushofer de hoofdredacteur was. De kaartjes die daarin te vinden zijn, werden ruim verspreid als ansichtkaarten en opgenomen in kranten en propagandafilmpjes die in de bioscoop werden getoond voor de hoofdfilm begon. Maar ook de de veronderstelde mentale kracht van de Duitsers had de interesse van de geopolitici.

Twee voorbeelden van die Duitse geestkracht zijn te vinden in *Zeitschrift für Geopolitik* 1942. Karl Springenschmid schrijft in zijn artikel 'Die Stunde der Geopolitik' hoe jonge Duitse soldaten heel Europa tot hun *Schaffens- und Lebensraum* maken. Ze zetten de laatste stap in een proces van mentale en fysieke schaalvergroting. Hun grootvaders kwamen niet buiten hun eigen streek (zeg Schwaben of Beieren), hun vaders niet buiten Duitsland, maar zij leren op hun veldtochten de landschappen en volkeren van Europa kennen. Zo wordt hun geopolitieke zin aangescherpt. Zij kunnen met eigen ogen zien hoe bijvoorbeeld de Noren, in raciaal opzicht van origine een goed volk, door een lange tijd van vrede en democratie zijn verzwakt. Ondanks de strijd, hebben Duitse soldaten overal in Europa ervaren dat hun tegenstanders menselijk zijn en dat een zeker begrip over en weer mogelijk is. Maar de strijd in de Sovjetunie vanaf 22 juni 1941 leert hen iets anders: hier staan ze niet tegenover Europeanen, maar tegen onmenselijke Euraziaten. 'Mit diesen Sowjetsoldaten gibt es nichts Gemeinsames mehr'.

Dat wordt uitgewerkt door G.R. Heyer in zijn bijdrage 'Zur Psychologie des Ostraumes'. In de USSR stuiten Duitse soldaten, krachtig door 'Geist, Bildung, persönlichen Charakter', op 'die brutale Gewalt der Masse', het ongevormde en ongedifferentieerde massawezen dat niet leeft, maar wordt geleefd. De Sovjetsoldaat is zonder cultuur, zonder geest. De 'Ostmensch' leeft zoals de dieren, gebonden aan bodem, gevormd door de natuur. Heyer waarschuwt zijn landgenoten voor de invloed van de Russische ruimte. Zoals Britse koloniale bestuurders hun beschaving en geestkracht kunnen verliezen door een langdurig verblijf in hun tropische bezittingen en zo ten onder gaan, zo moeten

Duitsers als ze eenmaal Rusland hebben veroverd en besturen, zich wapenen tegen de zuigende kracht van de Russische ruimte. Zelfs de Germaanse *Übermensch* is er gevoelig voor. (1)

Het was de Amsterdamse sociaal-geograaf/sociograaf H.N. ter Veen die als een der eersten waarschuwde tegen de Geopolitik. In zijn artikel in het vooraanstaande culturele tijdschrift *De Gids* (1931) brandmerkte hij de door de geopolitici geformuleerde 'wetten' als 'wetenschappelijk waardeloos', ze waren 'niets anders dan geformuleerde machtsbegeerten, bruikbare strijdformules'. Zijn artikel kreeg destijds maar weinig aandacht, laat staan weerklank. (2)

Dat Geopolitik een ideologische wetenschap was, bleek uit de benoeming van J.G. Loohuis tot lector (een rang direct onder die van hoogleraar) in de geopolitiek aan de Utrechtse universiteit. Dat gebeurde in de herfst van 1942, op last van de nieuwe machthebbers in Nederland. Het is de zelfde Loohuis die in de jaren twintig sociale geografie studeerde in Utrecht, promoveerde op een proefschrift over de relaties tussen koloniserende en gekoloniseerde landen (zie p. 63) en uiteindelijk in de jaren dertig hoofdredacteur werd van het *Utrechtsch Dagblad*. Ook aan de Amsterdamse universiteit was Loohuis actief.

Het ondergrondse blad *Slaet op den Trommele* (25 december 1942, te vinden via de Koninklijke Bibliotheek: kranten.kb.nl) waarschuwde tegen Loohuis: 'Geopolitiek.... heeft even weinig met wetenschap te maken als nationaal socialisme met recht. De Hooggeleerde kwezels, die aldoor bezweren in de Universiteit niet het Vaderland, maar uitsluitend de wetenschap te moeten verdedigen, staan natuurlijk met de mond vol tanden toe te kijken hoe geleidelijk aan heel universitair Nederland genazificeerd wordt. Men vergete nooit, dat het Deutschland-über-alles ook in de wetenschap van toepassing is. Studenten, vermijdt de colleges van dezen politieken inktvis'.

De auteur van deze (uiteraard anonieme) waarschuwing is hoogstwaarschijnlijk Wim Eggink, redacteur van het blad, student sociale geografie in Utrecht en voorzitter destijds van de lokale geografische studentenvereniging VUGS. Eggink was een van de eerste studenten die tegen de Duitse bezetting in verweer kwam; hij zou uitgroeien tot een van de grote namen in het Nederlandse studentenverzet. Met 'Hooggeleerde kwezels' bedoelde Eggink onder andere prof. Louis van Vuuren, ex-koloniaal (p. 61-62), hoogleraar sociale geografie en rector magnificus van de Utrechtse universiteit in oorlogstijd. Van Vuuren hoopte door concessies aan de Duitsers te doen de universiteit open te houden. Tevergeefs, want in het vroege voorjaar van 1943 kwam het universitaire leven min of meer tot stilstand. Als VUGS-voorzitter moest Eggink voor de uiterlijke schijn een goede band met Van Vuuren onderhouden. Begin 1944 werd hij gearresteerd; hij stierf kort voor het einde van de oorlog in een werkkamp in Duitsland.

Van Vuuren (inmiddels ruim over de zeventig) werd na de oorlog met pensioen gestuurd, Loohuis moest voor een rechtbank verschijnen en verdween daarna in de betrekkelijke anonimiteit. Ter Veen, de eerste en vele jaren enige waarschuwer tegen de Geopolitik in Nederland, stierf in 1949.

1 Te vinden in *Zeitschrift für Geopolitik* 19 (1942), 1-7 en 309-315.

2 H.N. ter Veen (1931) De geopolitiek als sociale wetenschap. *De Gids* 95, 348-369, citaat p. 367. Zie over de ontvangst van de Duitse geopolitiek in Nederland: B. de Pater en H. van der Wusten (2012) Duitse 'Geopolitik' in vooroorlogs en bezet Nederland: tussen welwillende ontvangst en resolute afwijzing in de wetenschap. *Studium; tijdschrift voor wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis* 5, 225-239; H. van der Wusten en B. de Pater (2013) How German Geopolitics passed through the Netherlands, 1920-1945: a case study in the geography of one geography's 'projects'. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 104, 426-438.

Hoofdstuk 3 Vijf soorten wetenschap

In 2013 vierde het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG) zijn 140-jarig bestaan. Dat gebeurde onder meer met het uitbrengen, in juni 2013, van een meer dan dubbeldik

jubileumnummer van *Geografie*: 'KNAG in meerstromenland'. In een van de bijdragen aan dat nummer brak Ben de Pater een lans voor meer 'publieke geografie'. In hoofdstuk 3 wordt ze als laatste en tamelijk stiefmoederlijk behandeld. Daarom hieronder als aanvulling de tekst van 'Meer geografie voor een breed publiek graag', eindredactie door Gemmeke van Kempen. Illustraties zijn niet opgenomen. [*Geografie*, juni 2013, 44-49]

Meer geografie voor een breed publiek graag

Als wetenschap voor het brede publiek heeft de geografie amper profiel, ondanks het machtige hulpmiddel van kaart en atlas. Geografen op universiteiten doen vooral fundamenteel en toegepast onderzoek. Is die onbekendheid in ruimere kring erg? Moet het anders?

Op 1 oktober 2012 overleed de Britse marxistische historicus Eric Hobsbawm, 95 jaar oud. In de week daarna kregen zijn leven en werk in bijna alle Nederlandse kranten en opinietijdschriften ruime aandacht – alleen de *Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad* negeerden zijn dood. De necrologieën lezende, vroeg ik me af hoeveel woorden de Nederlandse pers zal wijden aan David Harvey, 77 jaar, als hij komt te overlijden. Net als Hobsbawm is hij verdediger van het marxisme, Brits, auteur van spraakmakende boeken en al decennia een beroemdheid in zijn vakgebied. In 2007 stond hij in de top-37 van meest geciteerde sociale wetenschappers in de *Times Higher Education* op de achttiende plaats, als enige geograaf. Voornaamste verschil: Hobsbawm is een sociaal historicus, Harvey een sociaal geograaf. Ik voorspel dat Harvey's overlijden geen aandacht zal krijgen in de Nederlandse media, maar (hopelijk) heb ik dat fout.

Interessanter is de vraag: waarom zijn historici bij het grote publiek – althans het hoger opgeleide deel – bekend, maar geografen niet? Die vraag geldt ook het verleden. Waarom waren Johan Huizinga en Jan Romein Bekende Nederlanders en hun boeken decennia na hun dood verkrijgbaar? Waarom hebben geografen als pakweg H.J. Keuning die status nooit bereikt en is hun werk vrijwel vergeten? Is de historische tijd voor een breed publiek zo veel interessanter dan de geografische ruimte? Valt er gemakkelijker een meeslepend chronologisch verslag van gebeurtenissen in het verleden te schrijven dan een verhaal over gebruik en organisatie van de ruimte? Of ligt dat eerder aan de soepele schrijfstijl van historici en de hoekige van geografen? Ambieën geografen anders dan historici misschien geen publieke rol? Verwacht in deze beschouwing geen klip en klare antwoorden; deze is niet meer dan een eerste verkenning.

Goudmijn

Aan het begin van deze eeuw liep Geert Mak als bekleeder van de Wibautleerstoel enkele jaren rond bij de geografen en planologen van de Universiteit van Amsterdam. Hij verbaasde er zich over hoe 'ongelofelijk veel' zij wisten van stad, landschap en samenleving, maar ook over hun bescheidenheid en teruggetrokken bestaan ver buiten de publieke schijnwerpers. Zij publiceerden hun artikelen liever in een internationaal tijdschrift, gelezen door hooguit enkele tientallen wetenschappers wereldwijd, dan dat ze een ruimer gehoor opzochten. Met elkaar bezaten ze een 'goudmijn aan informatie', maar ze deelden die alleen met collega-academici. Mak eindigt zijn beschouwing, opgenomen in de bundel *Alles heeft zijn plaats* (2002) die verscheen ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de universitaire geografie in Amsterdam, met een oproep de kluisdeuren van de goudmijn te openen voor het brede publiek.

Op de observatie van Geert Mak valt wel iets af te dingen. Zo schreven Amsterdamse stadsgeografen rond 1990 regelmatig over het wel en wee van de hoofdstad in *Het Parool*. Maar in essentie heeft hij gelijk. Geografen zijn in de media ondervertegenwoordigd. Historici, economen, sociologen, psychologen, hersenwetenschappers, filosofen en anderen voeren het hoogste woord: ze vullen de opiniëpagina's, treden op in discussieprogramma's en schrijven populairwetenschappelijke boeken. Ze gelden als publieke intellectuelen: mensen die in publieke debatten en controverses belangeloos en beargumenteerd stelling nemen. Abram de Swaan,

Maarten van Rossem, Dick Swaab, Esther-Mirjam Sent, Paul Schnabel, Christien Brinkgreve, Louise Fresco, Henk Wesseling, Roos Vonk, Douwe Draaisma, Hans Achterhuis, Lucas Reijnders – ze zijn behalve (emeritus) hoogleraar ook mensen met een publieke faam.

Al zijn geografen met een bekendheid in ruime kring zeldzaam, ook internationaal gezien (tenzij je iemand als Jared Diamond een geograaf wilt noemen), helemaal ontbreken doen ze niet. In de Verenigde Staten werd Harm de Blij, een Amerikaanse geograaf van Nederlandse komaf, in de jaren negentig bekend door zijn optreden op de nationale televisiezenders ABC en NBC. Hij analyseerde vanuit een geografisch perspectief het nieuws. In het verlengde van dat werk schreef hij boeken waarin actuele kwesties in de wereld in een geografisch licht werden gezien. In Nederland kennen we economisch geograaf Ewald Engelen, hoogleraar financiële geografie aan de Universiteit van Amsterdam, overigens van huis uit geen geograaf. Hij schreef vele artikelen en columns in onder meer *De Groene Amsterdammer* en was vaak op televisie als de banken- en eurocrisis commentaar behoeften. Ook bij een ruimer publiek bekend, onder meer vanwege zijn kritiek op het EU-beleid om mensen van elders buiten de deur te houden (tenzij zij profvoetballer zijn), is Henk van Houtum, politiek geograaf aan de Radboud Universiteit. Ook hij schreef columns in *De Groene* (en nu in *Volkscrant.nl*) en opiniestukken in *NRC Handelsblad*. Beiden hebben uitgesproken standpunten die ze in pakweg 800 woorden kunnen neerzetten. Ze zijn daarmee atypische geografen. De meesten wikken en wegen, kiezen eerder voor de nuance dan dat ze markante posities innemen.

Opiniërende geografen die een rol als *public intellectual* hebben verworven, zijn zeldzaam. Het aantal geografen dat bij journalisten in het adressenboek staat omdat ze bereid zijn tot duiding en uitleg, is beduidend groter. City- of regiomarketing? Gert-Jan Hospers, als economisch geograaf verbonden aan de universiteiten in Twente en Nijmegen, is altijd goed voor een pakkende quote (al is hij evenmin als Engelen van opleiding een geograaf). Demografische kwesties als bevolkingskrimp of echtscheidingen? Pieter Hooimeijer, hoogleraar in Utrecht, geeft een toelichting. Gettovorming of Vogelaarwijken? Spreek de Amsterdamse hoogleraar stadsgeografie Sako Musterd. De problemen in Noord-Nederland? Piet Pellenburg, inmiddels emeritus hoogleraar te Groningen, informeert over achtergronden en remedies.

Ook zijn er geografen die als hoogleraar in een ander vakgebied uitgroeien tot een mediabekendheid. Dalende woningprijzen of stijgende huren: bel Peter Boelhouwer, hoogleraar woningmarkt in Delft, maar van origine een stadsgeograaf uit Utrecht. Vragen over terrorisme: zoek contact met Edwin Bakker, hoogleraar (contra-)terrorisme in Leiden, maar oorspronkelijk een politiek geograaf uit Groningen. Afrika of ontwikkelingssamenwerking: Ton Dietz, hoogleraar en directeur van het Afrika-Studiecentrum, weet er alles van. Ooit studeerde hij sociale geografie in Nijmegen.

Ten slotte zijn er geografen die als spraakmakend politicus of ondernemer een Bekende Nederlander worden. Maar ze zijn bekend om hun bestuurlijke of economische capaciteiten, niet om hun geografie-opleiding. Hoeveel mensen zullen weten dat Hedy d'Ancona, feministe, actievoerster en oud-staatssecretaris en minister van de PvdA, een sociaal geograaf is?

Valorisatie

De betrekkelijke onzichtbaarheid van universitaire geografen in de wereld van de media is geen recent verschijnsel. Hun prioriteit lag en ligt behalve bij onderwijs aan studenten in de wetenschap. Hun publiek bestaat uit een kleine internationale kring van ingewijde lezers. Hun keuze om Engelstalige tijdschriftartikelen voor academische collega's elders in de wereld te schrijven is maar ten dele een eigen beslissing. Ze wordt ook afgedwongen door de wijze waarop de wetenschap tegenwoordig werkt. Succesvolle wetenschappers zijn zij die jaar in jaar uit publiceren in *peer-reviewed* tijdschriften met een hoge impact, publicaties waarnaar bovendien veelvuldig verwezen wordt door collega-onderzoekers. Wie wil overleven als universitair onderzoeker streeft naar een hoge waarde op de zogeheten H-index. Hoe hoger die index, des te meer wetenschappelijke artikelen je hebt geschreven die veel geciteerd worden.

Daarnaast wordt je status bepaald door het aantal succesvolle aanvragen in de 'tweede geldstroom': hoeveel Europees of NWO-geld heb je bijvoorbeeld binnengehaald met

onderzoeksvorstellen? Ook het aantal promovendi die je hebt begeleid schragen je status, evenals het aantal keren dat je bent opgetreden als *key-note speaker* op een prestigieus congres. In het Nederlands geschreven boeken tellen in deze kring nauwelijks mee, ook niet als ze gaan over plaats specifieke geografische vraagstukken in Nederland. Daarin verschilt de geografie sterk van de geschiedwetenschappen en andere alfawetenschappen, waarin boeken in het Nederlands wél gewicht in de schaal leggen. Het wetenschappelijk systeem werkt er anders.

Naast *geographer's geographers* – universitaire geografen die schrijven voor universitaire geografen elders in de wereld – zijn er geografen die niet (primair) kiezen voor de fundamentele, maar voor de toegepaste wetenschap. Zij verrichten in opdracht van en betaald door instanties buiten de academische wereld (bedrijven, ministeries, gemeenten, waterschappen, kamers van koophandel, enzovoorts) onderzoek naar problemen aangedragen door die instanties. Anders dan bij de zuivere wetenschap telt bij deze praktische wetenschap het maatschappelijk nut: ze moet bijdragen aan beleid en aan de aanpak van praktische problemen.

Rond de eeuwwisseling was deze toegepaste geografie op universiteiten nog weinig in tel – dat werd overgelaten aan commerciële onderzoeks- en adviesbureaus. In de afgelopen paar jaar is dat veranderd. Meer en meer verwachten en eisen financiers van fundamenteel onderzoek dat de uitkomsten ook maatschappelijke relevantie zullen hebben. En vooral direct meetbaar economisch nut. Onderzoek moet bijdragen aan de bevordering van gewenste zaken als economische groei en aan de bestrijding van ongewenste zaken als onveiligheid in de openbare ruimte. Het gaat om wat in het huidige jargon heet *valorisatie* van wetenschappelijke kennis: haar (potentiële) economische waarde en maatschappelijke benutting. Valorisatie krijgt meer gewicht dan pakweg tien jaar geleden. Ten dele is die gewichtsverschuiving een gevolg van bezuinigingen op universiteiten – kennisvalorisatie moet geld opleveren. Maar ook speelt de oprechte overtuiging mee dat de wetenschappers buiten de ivoren toren van academisch onderzoek nuttig werk kunnen doen, niet alleen in maatschappelijke kwesties, maar ook in onderwijs en educatie.

Het is goed om valorisatie niet te beperken tot economisch nut. Ruimer opgevat hoort ook de publieke functie van wetenschap ertoe. Pr-afdelingen op universiteiten floreren, en schrijven voor de krant mag. Alleen: de enkeling die dat daadwerkelijk geprobeerd heeft, weet dat het niet zo gemakkelijk is om gedrukt te worden als je een bij krantenredacties onbekende wetenschapper bent, afkomstig uit een betrekkelijk onbekende discipline. Opiniëpagina's gaan nog wel, maar bijvoorbeeld de wetenschapsbijlagen van kranten zijn vast in handen van wetenschapsjournalisten. Zij vinden de nieuwswaarde van veel geografisch onderzoek bescheiden; verleidelijke persberichten van pr-medewerkers ten spijt. Slechts incidenteel is er succes. *Terug naar de stad. Geografisch portret van Amsterdam* (2011) van stadsgeograaf Jos Gadet kreeg een dubbele pagina in *NRC Handelsblad* (8 juni 2012). Fysisch geograaf Salomon Kroonenberg trok veel aandacht met *De menselijke maat: de aarde over tienduizend jaar* (2006) en *Waarom de hel naar zwavel stinkt. Mythologie en geologie van de onderwereld* (2011). En een enkele geografisch academicus slaagt als geografisch journalist. Waarschijnlijk de bekendste is Henk Donkers, docent aan de Radboud Universiteit en oud-hoofdredacteur van *Geografie* Hij brak al eerder een lans voor meer deelname van geografen en planologen aan het maatschappelijk debat (zie *Geografie*, september 2007). Zijn bekendste boek is *De witte olie; water, vrede en duurzame ontwikkeling in het Midden-Oosten* (1994).

Ook buitenlandse wetenschaps- en onderzoeksjournalisten wagen zich af en toe aan boeken met een uitgesproken geografisch onderwerp: denk aan *Edge City. Life on the New Frontier* (1991) van Amerikaanse Joel Garreau en *Arrival City* (2011) van de Canadese Doug Saunders (de Nederlandse vertaling verscheen als *De trek naar de stad*). Anders dan Donkers zijn ze van huis uit geen geograaf.

Kloof

Wie in de boekwinkel bij de populairwetenschappelijke tijdschriften kijkt, ziet daar onder meer *Historisch Nieuwsblad*, *Historia*, *Filosofie* en *Psychologie* liggen. Een publiekstijschrift dat resultaten van geografisch onderzoek presenteert, ontbreekt jammer genoeg. Natuurlijk, *National Geographic*

ligt er wel, in de regel de Nederlands-Belgische editie. Ondanks de naam gaapt er echter een kloof tussen dat tijdschrift (en de bijbehorende tv-zender) en de geografische wetenschap. Zo'n kloof bestaat niet of veel minder tussen bijvoorbeeld *Historisch Nieuwsblad* of *Geschiedenis Magazine* (vroeger *Spiegel Historiae*) enerzijds en de geschiedwetenschap anderzijds. Exotische volkeren, zeldzame dieren, fotogenieke ecosystemen, imponerende landschappen, archeologische opgravingen en kleurrijke stadswijken zijn onderwerpen die in geografische leerboeken maar weinig aandacht krijgen.

Reisverhalen, landen- en stadsgidsen, ook ruimschoots voorhanden in de boekwinkel, zijn wel herkenbaar geografisch. Ze zijn echter niet geschreven door geografen, een enkele uitzondering daargelaten, zoals de Dominicus-reisgidsen en afleveringen in de KIT-landenreeks van landen in Midden- en Zuid-Amerika van Marcel Bayer, oud-redacteur van *Geografie*, hoofdredacteur van *ROM Magazine* en als docent werkzaam op de Utrechtse School voor Journalistiek. Het schrijven van landen- en stadsportretten geldt wel als een karakteristieke geografische vaardigheid. Of moeten we zeggen: gold? De verwetenschappelijking van de geografie, met nadruk op theorievorming en geavanceerde modellen en technieken, heeft van die vaardigheid niet veel heel gelaten. Dertig jaar geleden merkte de Amerikaanse ruraal en regionaal geograaf John Fraser Hart in zijn *presidential address* aan de Association of American Geographers (*Annals of the AAG* 1982, no.1) hoopvol maar in strijd met de realiteit op dat 'het algemene publiek het belangrijkste gehoor van geografen zal blijven'. Mensen zouden volgens Hart 'nieuwsgierig zijn naar de wereld waarin ze leven en geïntrigeerd worden door het bijzondere karakter van bepaalde plaatsen'. Ze willen graag meer weten dan de media hen hapsnap te bieden hebben en 'beseffen dat zij een kader nodig hebben, bestaande uit systematisch georganiseerde informatie, om de wereld te kunnen begrijpen'.

Het lijkt eerder wensdenken van Hart dan de realiteit, en in elk geval schrijven tegenwoordig vooral anderen dan geografen zulke portretten. Als mensen al zo'n kader willen hebben, grijpen ze eerder naar een boek uit de journalistieke landenreeks *Achter de schermen* van NRC Handelsblad, geschreven door een (oud-)correspondent. Geen wonder, want boeken van een geograaf over een land, regio of stad zijn er nauwelijks meer. Dat was anders in de jaren vijftig toen J.A. Boom landenportretten uitgaf in de Terra-Bibliotheek ('geen dorre wetenschappelijke werken, maar lectuur die voor U leeft') en zelfs nog in de jaren zeventig toen bij Romer/Unieboek incidenteel landenboeken in de reeks *Panorama van de Wereld* verschenen.

Kaarten

Expliciet geografisch voor een groot publiek is vooral de atlas. Geografen mogen blij zijn dat zij zo'n machtig hulpmiddel hebben in de strijd om de publieke aandacht. Historische atlassen en *Bosatlassen* (ook thematische, zoals die over energie) kunnen in de media rekenen op ruime aandacht. Op een goede tweede plaats komen historisch-geografische publiksboeken. *Waterwolven* (2009) van Cordula Rooijendijk en *Hollandse polders* (2009) van Willem van der Ham zijn twee recente voorbeelden.

Dat vooral atlassen spraakmakende uitgaven zijn, blijkt uit de haast die journalisten maken: liefst in de zelfde week dat zij in de winkel liggen, moet de krant er een bespreking aan wijden. Kaarten spreken tot de verbeelding, in de negentiende eeuw toen expedities naar onbekend gebied het krantenlezende publiek in hun ban hielden, maar ook tegenwoordig, al is de hele wereld tot de laatste meter in kaart gebracht. Zo getuigde journalist en schrijver Jelle Brandt Corstius onlangs van zijn liefde voor de *Bosatlas*. De kaarten in die atlas maakten van hem een reiziger: 'De teksten in de atlas interesseerden mij nooit ene biet, het ging me om de kaarten. Ik maakte er hele voorstellingen bij. De kaart van Oezbekistan had katoenpluimpjes. Ik zal velden vol witte bolletjes – de wind liet ze vliegen in de lucht. [...] Ook in een roman verbeeld je je meer dan op de pagina staat, maar een roman dwingt je nog wel een richting op. De atlas daarentegen is ultieme vrijheid, zoals de ongebondenheid van poëzie of van reizen zelf. De *Bosatlas* heeft de avonturier in mij opgewekt. De kern van een atlas is: daar wil ik zijn. (...) Overall in de *Bosatlas* vind je verhalen' (*NRC Handelsblad*, 30 november 2012).

Verhalen op basis van kaarten: die zou de geograaf (opnieuw) moeten leren vertellen.

Behalve de vertrouwde papieren kaarten behoren daar tegenwoordig ook digitale kaarten en opnamen vanuit de lucht toe. Denk aan de VPRO-serie *Nederland van boven*, die per aflevering een miljoen kijkers trok, en aan de eerdere BBC-serie *Britain from above*, waaruit de VPRO veel inspiratie putte. Van het bijbehorende, gelijknamige boek van Ian Harrison leerde ik meer van Groot-Brittannië dan van menig universitair geografieboek. Beide series zijn op internet te vinden; zie nederlandvanboven.vpro.nl en www.bbc.co.uk/britainfromabove. Jammer, maar passend in het algemene beeld, is dat geografen wel bij de voorbereiding van *Nederland van boven* werden betrokken, maar vervolgens slechts mondjesmaat in beeld kwamen. Alleen Henk Scholten (sociaal geograaf en GIS-pionier) en Denise Maljers (fysisch geograaf bij TNO) flitsten voorbij. Hopelijk zal het tweede seizoen van *Nederland van boven* (de start is aangekondigd op 14 november 2013) meer profijt trekken van geografen; zo overdonderend als de beelden waren, zo onbenullig waren de teksten van de *voice-over*. Wie zich nog de Teleac/NOT-serie *Globetrotter: een serie geografische verkenningen* (in 1996-1997 uitgezonden) herinnert, weet dat geografen bekwame vertellers kunnen zijn. Het bij de *Globetrotter*-reeks behorende boek dat destijds onder redactie van educatiegeograaf Rob van der Vaart verscheen, kwam denk ik in de buurt van wat Hart 'een kader van systematisch georganiseerde informatie' noemde.

Al met al: ondanks de opkomst van een internationaal georiënteerde geografische discipline met de bijbehorende verwetenschappelijking van het vak en verkleining van de lezerskring, ontbreekt het de geografie niet aan inhoudelijk interessante kennis voor een breed publiek. Wat geografen moeten leren van historici is om daar in een vloeiende stijl en in een verleidelijke compositie over te schrijven of vertellen. Tenminste: als we graag een breder publiek dan alleen ingewijden wensen.

Hoofdstuk 4 Onderzoekers onder elkaar

Het (verdwenen) taboe van biosociaal onderzoek: de affaire Buikhuisen

De doorsneewetenschapper is behoudend ingesteld, aldus Thomas Kuhn. Hij of zij zal niet snel buiten de lijnen van het paradigma terecht komen. Wat het betekent om een tegendraadse wetenschapper te zijn, heeft prof. Wouter Buikhuisen aan den lijve ervaren toen hij voorstelde om onderzoek te doen naar biologische oorzaken van crimineel gedrag. Dat was in de jaren zeventig en tachtig een taboe-onderwerp. Zo werd hem op bijeenkomsten het spreken onmogelijk gemaakt, bijvoorbeeld door op trommels te slaan. En tijdens zijn oratie in 1979 wierpen gemaskerde demonstranten een rookbom. Moe van alle tegenwerking nam hij uiteindelijk ontslag aan de Universiteit Leiden om voortaan als antiquair zijn brood te verdienen. Inmiddels is hij gepensioneerd. Wat hem pijnlijk trof was het zwijgen van zijn collega-wetenschappers en de KNAW: 'Ze hadden moeten zeggen "voorzichtigheid rond onderzoek is geboden, maar de vrijheid van onderzoek is voor ons heilig"'. In 2009 had Buikhuisen aan de toenmalige minister, voorheen hoogleraar, Plasterk van Onderwijs en Wetenschappen voorgesteld om een 'dag voor de anders-denkenenden' in te stellen, 'om wetenschappers te stimuleren om met niet-gangbare ideeën te komen zonder het risico meteen te worden afgebrand'. Een reactie kreeg hij nooit.

(1)

Overigens was niet iedereen destijds tegen Buikhuisens voorgenomen biosociale onderzoek naar crimineel gedrag. Uit een enquête-onderzoek bleek dat in 1979 de meerderheid van sociologen (66%) en psychologen (56%) tegen was, maar dat slechts 33% van de geënquêteerde biologen oneens was met de plannen van Buikhuisen. (2)

Buikhuisens ideeën kregen veel later alsnog een warmer onthaal. Dertig jaar na alle kritiek kwam alsnog rehabilitatie. Op een gastcollege in 2010 in Leiden kreeg hij royaal applaus. Uit het verslag van *NRC-Handelsblad*, 17 april 2010:

'Het betoog van Buikhuisen ging gisteren over de amygdala, een kern van neutronen in de

temporale kwab van de hersenen, en wat voor gedragsgevolgen het niet functioneren daarvan kan hebben. Hij lardeerde zijn verhandeling met kwinkslagen en werd door de studenten en wetenschappers twee keer met luid applaus bedankt voor zijn bijdrage. Na afloop zei hij dat hij zich voelde als “een verloren zoon die eindelijk terugkeert op zijn alma mater”.

Ook *Vrij Nederland*, dat destijds alle ruimte gunde aan prof. Hugo Brandt Corstius (in zijn rol van columnist Piet Grijs) om Buikhuisen aan te vallen, pakte in haar jubileumnummer (70 jaar VN, september 2010) breed uit met een lang en sympathiserend interview van Micha Cohen met de inmiddels gepensioneerde criminoloog. Buikhuisen zei voldaan tegen Cohen: ‘Ik wist: ooit krijg ik gelijk’. Biosociaal onderzoek is geaccepteerd geraakt.

Het wetenschappelijk forum

Zonder dat hij het waarschijnlijk wist, herhaalde Buikhuisen daarmee de woorden van A.D. de Groot (hoogleraar psychologie aan de UvA en in Groningen, bekend ook als bedenker van de Cito-toets), die in 1961 zijn befaamde *Methodologie; grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen* publiceerde. In dat methodologische standaardwerk introduceerde De Groot de gedachte van een ‘wetenschappelijk forum’. Dat zijn collega-experts waarvoor de individuele wetenschapper zijn opwachting maakt. De Groot zei over het wetenschappelijk forum in *Methodologie*:

‘Men moet zich dit forum niet al te concreet voorstellen. Het is niet een machtsgroep die van tijd tot tijd zitting heeft en dan beslissingen neemt, en men moet eerst recht niet denken aan een “commissie” die in één bepaald land opereert en door een regering wordt beïnvloed. Het hier bedoelde forum is het over de wereld en in de tijd verspreide forum van de geschiedenis van een bepaalde wetenschap. Weliswaar leert de historie, dat ook dit forum jarenlang, soms zelfs eeuwenlang kan dwalen, maar de historie leert ook, dat die dwalingen zullen worden gecorrigeerd. Het is in feite bij dit forum, dat de zich miskend voelende wetenschapper, die zegt: “De *tijd* zal leren, dat ik gelijk heb”, erkenning zoekt. Het wordt door iedere serieuze wetenschapsbeoefenaar aanvaard als het ideale publiek en de ideale beoordelingsinstantie, waarnaar hij zich uiteindelijk richt’.

In 1961 werd – in de stijl van Merton – welwillend gedacht over het wetenschappelijk forum: de peer reviewers vormen voor De Groot ‘het ideale publiek en de ideale beoordelingsinstantie’. Later werd in een steeds meer competitieve wetenschap daar ook minder mild over geoordeeld. Ad Lagendijk, een internationaal bekende hoogleraar in de fysica en verbonden aan de UvA en de Universiteit Twente, zei daarover in een interview:

Wetenschappers beoordelen elkaar via anonieme peer review. Daarop is kritiek. Moet het anders?

‘Ik sta helemaal achter dat systeem, ook al maakt het me soms razend. Ik heb referees zien schrijven dat ons werk absurd was, dat het helemaal fout was, ik zie gemene streken, vertragingstactieken, enzovoort. Toch weet ik niks beters. Wel geef ik mijn promovendi een training. Antwoorden aan de referee board zijn vaak veel te direct. Dus zeg ik: altijd beginnen met “We thank the referee for carefully reading the manuscript”. Slijm, slijm, slijm, maar zo werkt het in Amerika. Als hij fout is zeggen wij: “Probably it has to do with our presentation”. Je moet een referee in zijn waarde laten, een compromis zoeken in plaats van je gelijk te halen’.

Hoe staat het met de collegialiteit in de natuurkunde?

(...) ‘Als ik eerlijk ben: mijn collega’s zijn eerder jakhalzen dan vrienden’. (...)

Kunt u er zelf ook wat van?

‘Ik vind het niet leuk maar als het moet sla ik keihard terug. Toen ik voor een symposium van de American Physical Society op mijn vakgebied niet was uitgenodigd, ben ik voor een dag

naar New York gevlogen, ben op de eerste rij gaan zitten en heb aan een stuk door geïntervenieerd. “I am Ad Lagendijk from Amsterdam and I have a question and a comment.” Na afloop wisten ze het wel. Daar doen ze niet moeilijk over, eerder merk je waardering’. (3)

NRC-Handelsblad sprak met Lagendijk naar aanleiding van een beschouwing waarin hij zijn ergernissen had genoteerd over de manier waarop collega-onderzoekers en tijdschriftredacteurs waren omgegaan met de artikelen van hem en zijn mede-onderzoekers over hoe licht zich verspreidt door witte verf. Het kostte hem buitengewoon veel moeite om de ontdekking die hij daarin presenteerde – die van de ‘dubbele reflectie’- op zijn naam te krijgen. Pas na een jaar of drie ontvingen de Amsterdammers van hun internationale vakgenoten erkenning voor hun ontdekking. Maar conform de inzichten van Latour: hun concurrenten relativiseren tegelijkertijd het belang van die ontdekking. Bij nader inzien is die toch een beetje triviaal. Lees Ad Lagendijks verhaal daarover: ‘Voortdurend in strijd met concurrenten’, in *Atheneum Illustré*, 3 september 1995, p. 17-21. Het staat ook op internet.

Taalgrenzen als barrières

In het boek wordt aan taal in twee hoofdstukken aandacht besteed: in hoofdstuk 5 over de betekenis van taal bij de constructie van de werkelijkheid, in hoofdstuk 4 over de machtige positie van het Engels in de (sociaal-geografische) wetenschap. Ondanks alle internationalisering, blijft sociale geografie (en sociale wetenschappen in het algemeen) aan land en taal gebonden, veel meer dan dat het geval is bij de natuurwetenschappen. Taalgrenzen zijn barrières gebleven; wat zich aan de andere kant van die grenzen afspeelt blijft betrekkelijk onzichtbaar en wordt vaak ook als weinig interessant beoordeeld.

Een concreet voorbeeld: de Franstalige auteur van een dissertatie over regio en regionale identiteiten in Frankrijk, in Franstalig Zwitserland of in een van de voormalige Franse koloniën gebruikt voor zijn theoretisch kader de ideeën die over territorialiteit en identiteit zijn ontwikkeld door een hoogleraar geografie in Genève, Claude Raffestin. Raffestin is in de Franstalige geografiewereld een man van statuur; een deel van zijn werk is ook vertaald, maar niet naar het Engels. De kans dat de Franstalige auteur ook gebruik maakt van de inzichten van Anssi Paasi (van origine een Fins geograaf maar inmiddels ‘geannexeerd’ door de Engelstalige wereld) of van Robert Sack (een Amerikaanse geograaf) is klein. De kans dat omgekeerd een Engelstalige auteur Frans kent en profiteert van Raffestins ideeën is helemaal miniem. (4)

¹ Citaten uit het interview van Mischa Cohen met Wouter Buikhuisen, *Vrij Nederland*, jubileumnummer, september 2010.

² A.J.F. Köbben (1991) *De weerbarstige waarheid; opstellen over wetenschap*. Amsterdam: Prometheus, p. 10-11.

³ Dirk van Delft (1997) ‘Als het moet sla ik keihard terug’ (interview met Ad Lagendijk), *NRC-Handelsblad*, bijlage Wetenschap en Onderwijs, 20 september.

⁴ Hoewel: het vooraanstaande Engelstalige tijdschrift *Environment and Planning D; Society and Space* (2012, nummer 1) kwam met een thema-uitgave over de ideeën van Raffestin. Gastredacteur Francesco R. Klauser verzamelde vijf artikelen, onder andere over de wel grote invloed van Raffestin in Italië en een vergelijking van de ideeën over territorialiteit van Sack en Raffestin.

Hoofdstuk 5 Wetenschap en werkelijkheid

Werkelijkheid, taal, waarneming en denken zijn sterk met elkaar vervlochten, al verschillen de meningen sterk hoe die vervlechting is. Over taal bijvoorbeeld wordt zeer verschillend gedacht. Veelbesproken is de Sapir-Whorf hypothese, die stelt dat taal het zien van en denken over de werkelijkheid bepaalt, of althans beïnvloedt. Een andere taal, een andere werkelijkheid. Als illustratie wordt vaak het voorbeeld van de Eskimo’s genoemd: zij hebben (of zouden hebben – het

voorbeeld blijft omstreden) veel woorden voor verschillende vormen van sneeuw, en daardoor veel scherper verschillende vormen van sneeuw onderscheiden – verschillen die de Nederlanders ontgaan omdat de Nederlandse taal maar een woord voor sneeuw heeft.

Omstreden getallen

De (waargenomen) werkelijkheid wordt niet alleen beïnvloed door taal, maar ook gekleurd door belangen en overtuigingen. Overbekend zijn de uiteenlopende aantallen demonstranten die de politie noemt en die de organisatoren van de demonstratie noemen. Onder- en overschatting van aantallen helpt om aandacht voor bepaalde gebeurtenissen of situaties bescheiden te houden of juist te vergroten. De Deense statisticus Bjorn Lomborg bijvoorbeeld beschuldigt milieu- en natuurorganisaties (Worldwatch Institute, World Wide Fund for Nature, Greenpeace) ervan om milieuvervuiling en natuuraantasting erger voor te stellen dan het is om geld en invloed te krijgen, en het bestaansrecht van de eigen organisatie te onderstrepen. ⁽¹⁾ Cijfers kunnen worden opgehoogd om de kans op (veel) hulp te vermeerderen en om (meer) aandacht te krijgen van politici en journalisten.

Die tendens is soms ook zichtbaar bij natuurrampen. Hoe meer doden, hoe meer guller de buitenwereld. Na de aardbeving in Port-au-Prince, de hoofdstad van Haïti, op 10 januari 2010, werd door het regime keer op keer het aantal doden opgehoogd – de regering leek in elk geval het aantal doden van de tsunami in Zuidoost-Azië te willen evenaren: 230 duizend. Vlak voor een donorconferentie begon, verhoogde de president van Haïti dat aantal tot 300 duizend – wie weet bracht dat een miljard extra aan steun op. In januari 2011 sprak het bewind zelfs van 316.000 doden. De Nederlandse journalist Hans Jaap Melissen, ter plekke aanwezig, verbaasde zich over het gemak waarmee de media, blijkbaar ook niet vies van enige overdrijving, de nieuwe almaar stijgende dodencijfers klakkeloos overnamen. Hij deed zelf onderzoek in het veld en kwam tot aantallen die in elk geval beneden de 100 duizend bleven. Maar daarvoor kreeg hij weinig gehoor en waardering – Haïti noch de wereld zat te wachten op nuanceringen. In Port-au-Prince kreeg Melissen de bijnaam ‘de lijkenteller van Haïti’. ⁽²⁾

Maar achteraf lijkt Melissen gelijk te hebben. Een huis-aan-huis onderzoek van de Amerikaanse hulporganisatie USAID komt tot een aantal doden dat tussen de 46 duizend en 85 duizend ligt (*NRC-Handelsblad*, 1 juni 2011).

¹ B. Lomborg (2001) *The Skeptical Environmentalist. Measuring the real state of the world*. Cambridge: Cambridge University Press. Zie met name part I: *The Litany*.

² Ontleend aan H.J. Melissen (2010) *Haïti. Een ramp voor journalisten*. Amsterdam: KIT Publishers.

Hoofdstuk 6 Sociale geografie en andere wetenschappen

Geografie en (ecologische) antropologie

Vakgebieden die aanvankelijk verbonden waren, kunnen in de loop van de tijd uit elkaar groeien. Dat gebeurde bijvoorbeeld met de sociale geografie en culturele antropologie, in Nederland ook bekend als de twee-eenheid land- en volkenkunde.

Naarmate de academische specialisatie voortschreed, kwamen er meer afzonderlijke leerstoelen voor beide disciplines, gescheiden opleidingen, aparte tijdschriften en verenigingen, enzovoorts. Vooral na de tweede wereldoorlog groeiden beide vakgebieden uiteen. In de sociale geografie kwam de *spatial analysis* op; daarmee was ze eerder een ruimtelijk-geometrische wetenschap dan een regionaal-ecologische. Als gevolg van deze verschuiving verloren sociaal-geografen hun belangstelling voor de studie van de wederkerige relaties tussen mens en geografische omgeving. In de culturele antropologie werd die belangstelling juist sterker, misschien mede vanwege het vertrek van geografen uit dit veld van onderzoek. In de jaren zestig, hoogtijdagen in de geografie van *spatial analysis*, ontstond in de antropologie de specialisatie van de ecologische antropologie. Die claimde het verlaten terrein van de traditionele sociale geografie en onderzocht:

‘the complex relations between people and their environments. Human populations, socially organized and oriented by means of particular cultures, have ongoing contact with and impact upon the land, climate, plant and animal species, and other humans in their environments, and these in turn have reciprocal impacts. Ecological anthropology directs our attention to the ways in which a particular population purposely or unintentionally shapes its environment, and the ways in which its relations with the environment shape its culture and its social, economic and political life’. (1)

Deze omschrijving komt dicht bij de klassieke definitie van het studieterrein van de sociale geografie: onderzoek naar de mens als bewoner van de aarde, en de aarde als woonplaats van de mens. In het bijzonder lijkt de ecologische antropologie een hedendaagse versie van de *géographie humaine* van Paul Vidal de la Blache, Jean Brunhes en andere Franse geografen uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Ze heeft ook verwantschap met hedendaagse vormen van ‘milieugeografie’.

Samenwerking over disciplinegrenzen heen

De mate waarin er wordt samengewerkt tussen wetenschappers van verschillende vakgebieden, is ook afhankelijk van de institutionele kaders van onderzoek. In Nederland kan men vier fasen onderscheiden in de organisatie van het (sociaal-geografische) onderzoek:

- tot diep in de jaren zeventig was onderzoek vooral een aangelegenheid van individuele onderzoekers die hun eigen interesses konden volgen; pogingen tot afstemming en integratie waren bescheiden en konden niet worden afgedwongen;
- vanaf het begin van de jaren tachtig wilde de overheid minder hobbyïsme en meer mogelijkheden om te kunnen controleren of het verstrekte onderzoeksgeld wel goed werd besteed. Dat leidde tot het onderbrengen van individuele onderzoekers in betrekkelijk kleinschalige, binnenfacultaire en dus monodisciplinaire programma’s, de zogeheten VF-programma’s. VF stond voor Voorwaardelijke Financiering, dat wil zeggen: continuering van de financiering was alleen zeker bij gunstige evaluaties van de geleverde prestaties tussentijds. Er kwamen dus onafhankelijke commissies die vergelijkbare VF-programma’s op de (Nederlandse) universiteiten kwamen beoordelen. De VF-programma’s werden per departement/faculteit gebundeld binnen een eigen organisatie;
- in de jaren negentig trad een verdere schaalvergroting op: er werd gekozen voor het model van grote, landelijk opererende onderzoeksscholen, waarin verwante onderzoeksgroepen van Nederlandse universiteiten moesten gaan samenwerken. Deze onderzoeksgroepen waren door de vereiste schaalgrootte haast onvermijdelijk multidisciplinair van opzet (met soms de ambitie door te groeien naar een organisatie met een interdisciplinair karakter). In de namen van de onderzoeksscholen kwam vaak geen discipline-aanduiding meer voor. De grootste onderzoeksschool voor sociaal-geografen werd vanaf 1994 NETHUR: the Netherlands Graduate School of Housing and Urban Research. In NETHUR participeren de UvA, TU Delft, Radboud Universiteit Nijmegen, TU Eindhoven, RUG en – als ‘penvoerder’ – de UU. Meer dan 100 promovendi en meer dan 100 onderzoekers zijn aan NETHUR verbonden. Daartoe behoren bouwkundigen, volkshuisvestingsspecialisten, demografen, juristen, GIS-experts en natuurlijk geografen en planologen. (2)
- in de 21ste eeuw is de betekenis van grote nationale onderzoeksscholen verminderd, ten gunste van lokale, aan één faculteit/universiteit actieve organisatie. Dat hangt samen met de wens van universiteiten – die elkaar beconcurreren – om een herkenbaar eigen profiel te houden, met de sterk gegroeide mogelijkheden om in Brussel EU-geld te verwerven (mits er wordt samengewerkt met onderzoekers uit andere EU-landen), en met het inzicht dat de nationale onderzoeksscholen toch maar zelden meer zijn dan de som der delen. NETHUR bestaat nog wel, maar organisaties van lokale universiteiten hebben aan gewicht gewonnen.

¹ P.C. Salzman & D.W. Attwood (1996) Ecological antropology. In: A. Barnard & J. Spencer, eds., *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Antropology*, 169-172, citaat p. 169. London: Routledge. Met dank aan Jerry van Dijk en een onbekende student die mij dit artikel toezonden.

² Een van toenmalige sleutelpersonen van NETHUR, prof. Frans Dieleman, schreef op basis van zijn NETHUR-ervaringen 'interuniversitaire samenwerking in het sociaal-ruimtelijk onderzoek', zoals zijn gelijknamige artikel in *Tijdschrift voor Hoger onderwijs & Management (Thema)* heet (2000), nummer 1, 17-19.

Hoofdstuk 7 Geografie en theorie

Het begrip 'theorie' heeft vele omschrijvingen gekregen in de conventionele standaard-methodologische literatuur van logisch-positivistische snit uit de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Hieronder volgen er vijf:

- een theorie is een 'logically interconnected set of propositions from which empirical uniformities can be derived'
(R. Merton, 1949)
- 'a theory is a deductively connected set of laws'
(M. Brodbeck, 1959)
- 'a theory is a system of statements'
(D. Harvey, 1969)
- 'a theory may be considered as a set of sentences expressed in terms of a specific vocabulary'
(C. Hempel, 1965)
- 'een (sociaal-wetenschappelijke) theorie is een geheel van uitspraken dat bij het verklaren van een (sociale) toestand of gebeurtenis te pas komt. Of: een theorie van het verschijnsel X is een verklaring van het verschijnsel X'
(R. Wippler 1978).

Impliciet gaat het bij deze omschrijvingen om wat Merton in zijn essay *On Sociological Theories of the Middle Range* theorieën van middelbare reikwijdte aanduidde. Aan het einde van zijn beschouwing vatte Merton de kenmerken van deze theorieën samen. Enkele punten daaruit:

- 1) Middle-range theories consist of limited sets of assumptions from which specific hypotheses are logically derived and confirmed by empirical investigation;
- 2) These theories do not remain separate but consolidated into wider networks of theory...
- 3) These theories are sufficiently abstract to deal with differing spheres of social behaviour and social structure, so that they transcend sheer description or empirical generalization. (..)
- 4) This type of theory cuts across the distinction between micro-sociological problems, as evidenced in small group research, and macro-sociological problems, as evidenced in comparative studies of social mobility and formal organization (..)
- 5) The middle-range orientation involves the specification of ignorance. Rather than pretend to knowledge where it is in fact absent [zoals grand theories doen], it expressly recognizes what must still be learned in order to lay the foundation for still more knowledge [vgl. het met het puzzel-oplossende vermogen van 'normal science' waarover Thomas Kuhn het

heeft in zijn paradigmatheorie] (1) (p. 68).

Sorokins 'first principles'

Voor logisch-positivistische wetenschappers is het helder: een theorie kan worden geaccepteerd als ze empirisch getoetst en in orde bevonden is. In de praktijk is overeenstemming tussen de 'background assumptions' van de theorie en die van de samenleving echter zeker zo belangrijk, zo legde Alvin Gouldner uit (p. 208).

Onderzoek naar de maatschappelijke kleuring van onderzoek gebeurt vaak door middel van kwalitatieve case-studies. Bevindingen zijn dan ook moeilijk te generaliseren: de onderbouwing van algemene uitspraken blijft wat anekdotisch van karakter. Er zijn echter ook wetenschappers geweest die hebben geprobeerd via kwantitatief onderzoek wel tot meer algemene uitspraken te komen. Een van hen was de Russisch-Amerikaanse socioloog Pitirim Sorokin, een vak- en tijdgenoot van Mannheim. Hij publiceerde tussen 1936 en 1941 een monumentale vierdelige reeks boeken: *Social and Cultural Dynamics*. Hierin ontvouwde hij de these dat de maatschappij wordt 'geleid' door een bepaalde wijze van denken en mentaliteit (anti-Marx dus, die het primaat legde bij de materiële basis van het bestaan).

Sorokin onderscheidde een drietal hoofdtypen die elkaar in de geschiedenis van de mensheid hebben afgewisseld:

- de *ideational society* wordt gekenmerkt door een grote waardering voor en gehechtheid aan religie, mystiek, magie, bovenzintuiglijke gebeurtenissen en geloofswaarheden, en door een introspectieve gerichtheid;
- de *sensate society* wordt gekarakteriseerd door een grenzeloos vertrouwen in empirische waarneming, de onovertroffenheid van de zintuigen, een grote belangstelling voor technologie en materiële welvaart, een drang tot expansie;
- de *idealistic society* is een meng- en tussenvorm, waarin de nadruk ligt op de betekenis van de menselijke rede en logica, op zoek naar het juiste midden tussen enerzijds een ongebreideld empirisme en anderzijds een extreem mysticisme.

Ook de wetenschap is volgens Sorokin doortrokken van de overheersende wijze van denken en mentaliteit. Deze invloed uit zich in de *first principles*, grondideeën over wat de werkelijkheid is en hoe die in elkaar zit. Zo is de 'ideational culture' sterk holistisch, idealistisch en eternalistisch (het 'zijn'), de 'sensate culture' sterk individualistisch, materialistisch en temporalistisch (het 'worden'). De stijl van wetenschapsbeoefening, de denk- en werkwijzen, verschilt in een ideational periode fundamenteel van die in een sensate periode. Ook de acceptatie van een theorie is afhankelijk van de dominerende mentaliteit. Sorokin:

'a theory harmonious with the given dominant system of truth is likely to be proclaimed by the scientists and philosophers as the last word of science. And the same theory, under a different system of truth dominant, is likely to be declared an error or mere superstition'. (2)

In een ideational periode (samenleving) zal een sensate theorie niet gemakkelijk worden ontworpen en/of geaccepteerd door de wetenschappelijke gemeenschap en vice versa. De succesrijke theorieën zullen in hun first principles overeenstemmen met de algemeen aanvaarde. Zo accepteerden Europese christelijke geografen in de middeleeuwen, toen een ideational society de toon zette, uitspraken over de topografie van de wereld zoals die in de Bijbel stonden of via mythische verhalen waren overgeleverd. Columbus dacht, op basis van zijn kennis van de wereld, dat slechts drie continenten op de aardbol voorkwamen: Afrika, Azië en Europa. Pas in de Renaissance, toen een sensate society ontstond met aandacht voor empirische observatie, kregen ideeën van nuchtere waarnemers voet aan de grond.

Als gezegd, Sorokin probeerde zijn uitspraken cijfermatig te onderbouwen door gegevens te verzamelen over de dominantie of juist relatieve afwezigheid van hoofdtypen van denken in de geschiedenis. Hij kon perioden van opkomst, dominantie en verval van denkwijzen vast stellen. Bij de

manier waarop hij dat deed zijn kritische kanttekeningen te plaatsen, maar zijn werklust – die leidde tot een kolossaal databestand – is er niet minder imponerend om.

1 R. Merton (1968) *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press, citaat p. 68.

2 P.A. Sorokin (1937) *Social and Cultural Dynamics*, volume II. New York: American Book Company, p. 475.

Hoofdstuk 8 Geografie en methodologie

Abstract empiricisme

Het gangbare gebruik van geavanceerde methoden en technieken om bestanden met gegevens over 'micro-onderwerpen' te analyseren (bijvoorbeeld de resultaten die een enquête over consumentengedrag opleverde), heeft principiële kritiek gekregen van wetenschappers die menen dat op deze manier geen werkelijk inzicht wordt verkregen in de grote problemen van de maatschappij (bijvoorbeeld de kapitalistische structuren van de samenleving, die resulteren in meer en meer ongelijkheid). Een van de eerste critici was de Amerikaanse socioloog C. Wright Mills. In zijn boek *The Sociological Imagination* (1959) leverde hij snijdende kritiek op het 'abstract empiricisme' dat veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek kenmerkt:

'... the kinds of problems that will be taken up and the and the way in which they are formulated are quite severely limited by The Scientific Method. Methodology, in short, seems to determine the problems... Neither in defining their problems nor in explaining their own microscopic findings do they [= abstracted empiricists] make any real use of the basis idea of historical social structure.... Those in the grip of the methodological inhibition often refuse to say anything about modern societ unless it has been through the fine little mill of the Statistical Ritual. It is usual to say that what they produces is true even if unimportant.... Abstracted empiricism eliminates the great social problems and human issues of our time from inquiry'.

Garbage in, garbage out

Er zijn ook wetenschappers die zich niet keren tegen 'the fine little mill of the Statistical Ritual', maar zich wél ergeren aan de geringe kritische houding van wetenschappers jegens de kwaliteit van de primaire data. In veel methodologische boeken wordt tegenwoordig gewaarschuwd voor 'garbage in, garbage out' (GIGO), oftewel: 'onzin er in, onzin er uit'. Wie slechte statistische gegevens gaat analyseren met behulp van statistische technieken krijgt wel een uitkomst, maar die uitkomst is even waardeloos als de *input*.

Twijfels over de kwaliteit van primaire data die ambtelijke statistische bureaus (als in Nederland het CBS) aanleveren, bestaan vooral omtrent cijfers die afkomstig zijn uit arme en/of dictatoriaal geregeerde landen. De middelen ontbreken daar om op betrouwbare wijze gegevens te verzamelen, of machthebbers stellen vast wat de data zullen zijn. Ook daar speelt dus het GIGO-probleem, aldus Morten Jerven in zijn boek *Poor Numbers. How we are misled by African development statistics and what to do about it* (Cornell University Press, 2013). Uit *Poor Numbers* blijkt dat statistische gegevens, althans in sub-Sahara Afrika, vaak niet meer zijn dan slagen in de lucht. Neem het bruto nationaal product per hoofd van de bevolking. Op de ene ranglijst staat pakweg Mozambique met 191 dollar per capita op een 38ste plek in de lijst van 45 van rijk naar arm geordende Afrikaanse landen, op een andere lijst op een twaalfde plek (met 1365 dollar), op weer een andere lijst in de middenmoot met 1093 dollar. Welk cijfer het dichtst bij de waarheid komt, is onbekend want een ijkpunt ontbreekt. Heeft het zin om deze cijfers te gebruiken om bijvoorbeeld te bepalen of *land-locked countries* een tragerere groei meemaken dan landen die aan zee liggen? Of landen met veel natuurlijke hulpbronnen economisch bezien achterblijven bij landen met minder hulpbronnen (geografen spreken wel van een 'resource curse': natuurlijke hulpbronnen zoals olie kunnen een zegen maar ook een vloek zijn)?

Om die vragen te beantwoorden, zijn onderzoekers afhankelijk van statistische gegevens die overheden verzamelen. Ambtenaren statistiek doen hun best, aldus Jerven, maar missen de middelen om werkelijk te kunnen berekenen hoeveel welvaart wordt gegenereerd in hun land, wat de landbouw opbrengt of hoeveel mensen er feitelijk leven. En zonder betrouwbare statistische gegevens is een serieus ontwikkelingsbeleid onmogelijk, oordeelt Jerten: 'states need macrolevel data to be able to make a rational decision. Numbers are essential for identifying and monitoring problems and evaluating solutions to problems' (p. 121). De planningscyclus (figuur 3.2) kan niet zonder goede data, kwalitatief of kwantitatief – afhankelijk van het soort probleem.